

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ПРОЦИК ЛЮБОВ СЕРГІЇВНА

УДК: 37.015.3:159.925-049.65](043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО
ОБДАРОВАНИМИ ПІДЛІТКАМИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі психології і педагогіки Факультету педагогіки і психології в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Приходько Юлія Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, професор кафедри
психології і педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Павелків Роман Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
перший проректор, завідувач кафедри
вікової та педагогічної психології;

кандидат психологічних наук, професор
Музика Олександр Леонідович,
Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України,
завідувач лабораторії психології обдарованості.

Захист відбудеться «26» червня 2018 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «26» травня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження пов'язана з динамічним розвитком суспільства та його потребою в неординарній творчій особистості. Раннє виявлення, навчання та виховання обдарованих й талановитих дітей складає одну із головних проблем системи освіти. Сьогодні зростає попит на обдаровану особистість, яка нестандартно мислить, наділена сильною волею, високою працездатністю та вміє швидко адаптуватись до нових умов життєдіяльності.

Протягом останніх п'ятдесяти років у психологічній науці з'явилися праці американських (Д. Гоулман, К. Ебромс, Р. Стернберг, Ф. Хесселблейн), російських (І. Бакулін, В. Большаков, О. Матюшкін, С. Рубінштейн, Є. Худобіна, О. Яковлева) та українських психологів (О. Антонова, І. Булах, Г. Костюк, В. Моляко, О. Музика, В. Кузьменко, О. Кульчицька), присвячені проблемі обдарованості. Окремі аспекти проблеми обдарованості особистості досліджували через такі психологічні конструкти як: соціальний талант (Н. Левітов), емоційна компетентність (М. Ке де Врі), соціальний інтелект (Дж. Гілфорд, Е. Торндайк), організаційні здібності (Л. Уманський), дослідницькі здібності (П. Гальперін, О. Запорожець, К. Постова, О. Савенков).

Дослідники проблеми обдарованості особистості вказують на її психологічний вектор, який полягає у досягненні найбільших успіхів у соціумі та доповнюють традиційну класифікацію видів творчості управлінською, комунікативною, соціальною, ситуаційною (О. Власова, О. Зазимко, В. Моляко, М. Холодна та ін.), при цьому стверджують, що обдарованість виявляється лише через свою співвіднесеність з умовами, в яких відбувається конкретна діяльність людини. Обдарованість виражає внутрішні задатки й можливості людини, тобто психологічні умови діяльності у співвіднесенні з вимогами, які вона висуває. Науковці все частіше звертаються до вивчення складних особистісних утворень, що притаманні обдарованій дитині, одним з яких є механізми психологічного захисту (МПЗ), які мають допомогти суб'єкту зберегти душевну рівновагу (І. Бех, М. Боришевський, В. Вілюнас та ін.). Аналіз використання механізмів психологічного захисту дозволяє виділити поняття (свідомість-підсвідомість, емоційні переживання, конструктивний та деструктивний вплив), які відображають змістовну наповненість даного явища, формують основу його психологічного вивчення (Р. Грановська, В. Зливков, Т. Крюкова, І. Нікольська, Р. Плутчик, Є. Романова, А. Фройд, Т. Яценко).

Теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що феномен механізмів психологічного захисту і його застосування обдарованими підлітками не був предметом дослідження у вітчизняній психологічній науці, хоча важливість його вивчення є незаперечною. Адже знання особливостей застосування МПЗ підлітками дозволить психологам та педагогам допомогти їм у розвитку інтелектуальних здібностей та самоствердженні в соціумі.

Соціальна значущість даної проблеми та її недостатня вивченість у психологічній науці й зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану науково-дослідницьких робіт

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Теорія і технологія навчання та виховання в системі освіти», який затверджено Вченою радою університету, протокол № 4 від 24 грудня 2008 року. Тема дисертації затверджена на засіданні кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології (протокол № 4, від 13 листопада 2013 року), Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 30 січня 2014 року) та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук НАПН України (протокол № 4 від 29 квітня 2014 року).

Мета дисертаційного дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити реалізацію механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками; теоретично обґрунтувати, розробити та апробувати програму оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту обдарованих підлітків.

В основу дослідження було покладено **припущення**, що на вибір механізмів психологічного захисту впливає рівень інтелектуальної обдарованості підлітків; використання старшими підлітками конструктивних механізмів психологічного захисту є показником розвитку їх інтелектуальної обдарованості; формування особистісних якостей (емоційно-вольових, самооцінки, мотивації, рівня домагань) засобами активних методів навчання опосередковано сприяє оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту підлітків.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретико-методологічні підходи до вивчення особливостей реалізації старшими підлітками механізмів психологічного захисту.

2. Обґрунтувати критерії та показники інтелектуальної обдарованості та емпірично дослідити рівні її вираженості у старших підлітків.

3. Встановити особливості реалізації механізмів психологічного захисту старшими підлітками в залежності від рівня вираженості їх інтелектуальної обдарованості.

4. Дослідити гендерні особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими старшими підлітками.

5. Теоретично обґрунтувати, розробити та апробувати програму оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту в контексті інтелектуальної обдарованості старших підлітків.

Об'єкт дослідження – механізми психологічного захисту інтелектуально обдарованих старших підлітків.

Предмет дослідження – особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими старшими підлітками.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань нами була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала використання комплексу загальнонаукових методів: *теоретичних* – аналіз та узагальнення наукової психологічної літератури, синтез отриманої інформації, контент-аналіз; *емпіричних* – спостереження, анкетування, тестування, індивідуальна бесіда, психологічний експеримент (констатувальний і формувальний). Кількісне опрацювання експериментально отриманих результатів

дослідження здійснювалося за допомогою комп'ютерних програм SPSS Statistics 23 та текстовим редактором Exsel 2010.

На різних етапах дослідження було використано такі психодіагностичні методики: «Шкільний тест розумового розвитку», «Опитувальник творчих характеристик особистості Вільямса», тест креативності Е. Торренса, «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик в адаптації Л. Вассермана та ін.), «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку (І. Нікольської, Р. Грановської), тест креативності Н. Вишнякової; опитувальники «Способи контролюючої поведінки» (Р. Лазаруса) і «Вольової саморегуляції» (А. Зверкова та Е. Ейдмана).

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2014-2017 років на базі гімназії №153 ім. О.С.Пушкіна та Спеціалізованої школи №24 І-ІІІ ст. ім. О. Білаша м. Києва. Експериментальна вибірка становила 200 осіб, з них 90 дівчат і 110 хлопців 8–9 класів та 40 вчителів, класних керівників.

Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* сформовано комплекс методів і психодіагностичних методик дослідження механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків; встановлені рівні інтелектуальної обдарованості старших підлітків (виражена, прихована, мало виражена обдарованість); з'ясовано особливості взаємозв'язку рівнів вираженості інтелектуальної обдарованості старших підлітків із реалізацією ними механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій; досліджено гендерний аспект вибору механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими старшими підлітками; розроблено модель реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками; визначені конструктивні та деструктивні механізми психологічного захисту та їх місце в структурі самореалізації старших підлітків; здійснено теоретичне обґрунтування, розробку та апробацію програми оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту в контексті формування інтелектуальної обдарованості підлітків; доведено можливість оптимізації конструктивних МПЗ засобами активних методів навчання;

- *розширено й доповнено знання* про інтелектуальну обдарованість старших підлітків, загальні підходи до психологічної діагностики особливостей інтелектуально обдарованих підлітків та механізмів психологічного захисту;

- *дістали подальшого розвитку знання*: про критерії (творчість, ініціативність, рівень розумового розвитку, самостійність) та показники інтелектуальної обдарованості (високий рівень знань у науково-культурній та суспільно-політичній сферах, дивергентне словесно-логічне та абстрактне мислення, розвинена активна, продуктивна уява, допитливість, здатність до ризику, адекватна самооцінка, вміння долати перешкоди, високі результати навчальної діяльності, розвинені комунікативні навички, реалізація своїх здібностей у діяльності).

Практичне значення дослідження полягає у тому, що сформований та апробований автором комплекс психодіагностичних методик вивчення інтелектуальної обдарованості старших підлітків, механізмів психологічного захисту, які вони реалізують у своїй життєдіяльності, розроблена

програма оптимізації конструктивних МПЗ інтелектуально обдарованих підлітків може використовуватись шкільними психологами, студентами-психологами під час виробничої практики, співробітниками психологічних центрів у профорієнтаційній роботі. Теоретичні положення та результати експериментального дослідження можуть бути використані у підготовці майбутніх психологів в процесі вивченні таких навчальних курсів: «Вікова психологія», «Психодіагностика», «Профорієнтація і профвідбір», «Психологічне консультування», «Психологічна корекція», «Диференційна психологія», «Експериментальна психологія», «Соціальна психологія» і «Тренінг спілкування та самопізнання».

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати експериментального дисертаційного дослідження обговорювалися та отримали схвалення на 5 *Міжнародних науково-практичних конференціях* (м. Київ, 2014 р., 2015 р., 2018 р.; м. Львів, 2015 р.; м. Мукачеве, 2015 р.), 1-му *Міжнародному симпозиумі* (м. Київ, 2016 р.), 3 *всеукраїнських науково-практичних конференціях* (м. Умань, 2014 р., 2016 р.; м. Київ, 2014 р.), 1-му *всеукраїнському психологічному конгресі з міжнародною участю* (м. Київ, 2015 р.), 4 *вузівських науково-практичних конференціях студентів та молодих вчених* (м. Київ, 2014–2017 рр.), 1-му *Міжвузівському науково-практичному круглому столі* (м. Ірпінь, 2016 р.), 1-му *Науковому семінарі* (м. Київ, 2017 р.), звітно-наукових конференціях викладачів, докторантів та аспірантів Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ, 2014–2017 рр.) та *засіданнях кафедри психології і педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова* (2014–2017 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчальний процес Спеціалізованої школи І-ІІІ ст. № 24 м. Києва (акт впровадження від 12.06.2015 року), Гімназії № 153 м. Києва (акт провадження від 01.10.2015 року), Психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів Шевченківського району м. Києва (довідка № 33/06-1209 від 25.05.2016 року), школи І-ІІІ ст. № 58 м. Києва (довідка № 114 від 07.12.2017 року); кафедри психології і педагогіки, факультету Педагогіки і психології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (довідка № 07-10/2049 від 22.11.2017 року). Авторська корекційно-розвивальна програма затверджена експертною комісією Науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 25 від 01.11.2015 року, реєстраційний № 25/2515ЕКР).

Публікації. Зміст та результати дисертаційного дослідження відображено у 23 одноосібних публікаціях: 8 статей – у науково-фахових виданнях, одна з них у зарубіжному виданні, включеному до наукометричних баз даних, 15 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (200 найменувань, з них 18 – іноземними мовами) та 18 додатків. Робота містить 21 таблицю та 8 рисунків на 14 сторінках. Основний текст дисертації становить 181 сторінку. Загальний обсяг дисертації – 292 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, методи та завдання, сформульовано припущення; розкрито наукову новизну та практичну значущість. Наведено дані про апробацію результатів дослідження, впровадження їх у практику, кількість публікацій та структуру дисертаційної роботи.

У першому розділі «Теоретичні та методологічні засади дослідження проблеми особливостей реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками» на основі аналізу літературних джерел встановлено, що історія розвитку досліджень обдарованих дітей пройшла декілька етапів, що відповідали соціальним потребам суспільства і рівню розвитку психологічної науки. Однак у більшості досліджень творчості та обдарованості фактично не враховувалися індивідуальні відмінності в розвитку інтелектуальних здібностей, хоча і визнавалося, що різні люди наділені цими здібностями по-різному. Інтерес до індивідуальних відмінностей в обдарованості людини зріс у зв'язку з очевидними досягненнями в області тестометричних досліджень інтелекту (Г. Айзенк, А. Біне, Дж. Гілфорд, Р. Кеттел, Дж. Рензуллі, Ч. Спірмен, Л. Термен, В. Штерн та ін.).

У психології поняття «інтелектуальна обдарованість» багатозначне, що зумовлено наявністю різних критеріїв, на основі яких людину ідентифікують як інтелектуально обдаровану. За період від перших спроб вивчення творчих здібностей до теперішнього часу дослідниками створена картина феноменології обдарованості. Інтелектуальну обдарованість та творчість досліджували: Ф. Баррон, Д. Богоявленська, Н. Вишнякова, Дж. Гілфорд, Г. Костюк, В. Кузьменко, А. Матюшкін, А. Маслоу, Р. Мей, В. Моляко, Я. Пономарьов, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Р. Стернберг, Е. Торренс, Б. Теплов, Д. Харрінгтон, А. Фройд та ін.

Дослідження, присвячені вивченню проблеми обдарованості, можна розділити на два напрями: ті, що базуються на концепції креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності (Дж. Гілфорд, С. Меднік, А. Пономарьов, К. Тейлор, Е. Торренс), і ті, що вивчають обдарованість з позиції своєрідності особистісних особливостей креативів (Ф. Баррон, Д. Богоявленська, А. Маслоу). Значний внесок у розробку проблеми обдарованості особистості вніс Л. Виготський. Він розглядав обдарованість як генетично обумовлений компонент здібностей, який розвивається у відповідності до діяльності, або ж занепадає (деградує) за її відсутності.

Визначальним у нашому дослідженні є трактування задатків, здібностей та обдарованості Г. Костюком. Вчений стверджував, що індивідуальна своєрідність задатків кожної людини є тим, що називають її *обдарованістю*. Кожна людина має певну обдарованість, тобто від природи вона наділена певним потенціалом до розвитку своїх здібностей. Ці потенції бувають неоднаковими у різних людей. В житті називають обдарованими тих індивідів, які виділяються вираженими задатками до розвитку загальних або спеціальних здібностей.

В. Кузьменко вбачає сутність інтелектуальної обдарованості у специфічному поєднанні задатків, які забезпечують розвиток, переважно загальних здібностей індивіда, а також у виявленні екстраординарної

продуктивності і досконалості форм самореалізації людини, у вагомих здобутках особистісно значущої діяльності. Дещо інакший погляд на інтелектуальну обдарованість мала О. Кульчицька, яка розглядала обдарованість особистості не як інтелектуальний чинник, а насамперед як наявність творчого потенціалу, який тестами інтелекту не визначається. Вчена стверджувала, що обдарованість – це комплексне явище психіки людини, єдність інтелекту, творчості й мотивації. Інтелектуальні здібності, творчість проявляються в новому й оригінальному підході до розв'язання проблем.

На думку О. Музики, обдарованість продуктивніше розглядати не як психічне чи індивідне, а як особистісне утворення, як результат тривалого розвитку, трансформації природних слабодиференційованих, неспеціалізованих задатків в екстраординарні здібності до конкретних видів діяльності. Дослідник визначає обдарованість як складну системну якість особистості, яка характеризується: 1) найвищим рівнем розвитку здібностей і найвищими (абсолютними чи у порівнянні з віковими нормами) досягненнями в певній галузі діяльності; 2) ціннісним ставленням до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності; 3) спрямованістю на саморозвиток; 4) творчою спрямованістю особистості; 5) внутрішньою (суб'єктно-ціннісною) саморегуляцією.

На основі проведеного теоретичного аналізу були визначені *критерії* інтелектуальної обдарованості підлітків – творчість, ініціативність, рівень розумового розвитку і самостійність та її *показники*: високий рівень знань у науково-культурній та суспільно-політичній сферах, дивергентне словесно-логічне та абстрактне мислення, розвинена активна, продуктивна уява, допитливість, здатність до ризику, адекватна самооцінка, вміння долати перешкоди, високі результати навчальної діяльності, розвинені комунікативні навички, реалізація своїх здібностей у діяльності.

У структурі реалізації інтелектуальної обдарованості особистості важливу роль відіграють механізми психологічного захисту (Р. Грановська, Т. Крюкова, І. Нікольська, Р. Плутчик). Будучи механізмом здорової психіки, психологічний захист властивий всім людям. Завдяки МПЗ людина в процесі життєдіяльності набуває здатності до здійснення намічених планів, подолання життєвих труднощів тощо. Шкідливий ефект використання МПЗ виникає у випадку, коли особистість є закритою як для критики, так і самокритики, коли вона, всупереч очевидним фактам, впевнена, що складності в її житті виникають з волі інших людей.

Проблема МПЗ особистості знайшла відображення у працях зарубіжних та вітчизняних психологів (Р. Грановська, А. Захаров, М. Кляйн, Р. Лазарус, Л. Мерфі, І. Нікольська, С. Романова, Н. Сирота, В. Ташликов, С. Фрайберг, З. Фройд, А. Фройд, В. Чумакова та ін.). Серед дослідників немає єдиної точки зору ні стосовно загальної кількості механізмів психологічного захисту, ні ступеня їх співвіднесеності один з одним. Це ускладнює виявлення їх інваріантних характеристик та ролі в соціально-психічній адаптації індивіда.

З. Фройд вказував, що основна проблема людського існування полягає в тому, щоб впоратися зі страхом і тривогою, які виникають у різних ситуаціях. При цьому необхідно відзначити, захист як механізм, який діє в

ситуації конфлікту і спрямований на зниження почуття тривоги, пов'язаного з конфліктом.

Визначення МПЗ А. Фройд стало вихідним у нашому дисертаційному дослідженні. *Захисні механізми* розглядаються як діяльність «Я», яка починається, коли «Я» схильне до надмірної активності мотивів або відповідних їм афектів, що є для нього небезпекою. Вчена розділила механізми захисту на групи за такими критеріями, як: локалізація загрози «Я», час утворення в онтогенезі, ступінь конструктивності, що забезпечують послідовне спотворення образу реальної ситуації з метою ослаблення травмуючої емоційної напруги. При цьому уявлення про середовище спотворюється мінімально, тобто знаходиться в гранично можливому відповідно до реальності. В результаті небажана інформація може ігноруватися (не сприйматися); будучи сприйнятою – забуватися, а в разі допуску в систему запам'ятовування – інтерпретуватися зручним для людини чином.

У нашому дослідженні ми опирались на теорію Р. Плутчика, який виділив 8 МПЗ, які співвідносяться із захисними механізмами, описаними А. Фройд. Вчений вважав, що МПЗ характеризуються протилежністю тою мірою, що і полярні емоції, які лежать в їх основі (радість – сум, страх – гнів, прийняття – відчуження, передбачення – подив). Таким чином, вісім базисних механізмів зводяться до чотирьох біполярних (деструктивних та конструктивних) пар: реактивне утворення – компенсація, витіснення – заміщення, заперечення – проекція, інтелектуалізація – регресія.

Т. Ткачук, досліджуючи копінг-поведінку особистості, встановила її зв'язок з механізмами психологічного захисту, які забезпечують регулятивну систему стабілізації особистості, спрямовану на зменшення тривоги, що обов'язково виникає у процесі усвідомлення інтрапсихічного конфлікту або перешкоди до самореалізації. А копінг – це цілеспрямована поведінка суб'єкта, як джерело можливої зміни ситуації, процес, що залежить від ситуації і має «відкладений ефект», розрахований на перспективу.

На нашу думку, інтерпретувати МПЗ особистості можливо тільки за умови врахуванням всього комплексу індивідуально-психологічних особливостей, а також доступних ресурсів оточення. Різноманітність, взаємозамінність і взаємодоповненість стратегій самоконтролюючої поведінки дозволяють знайти в репертуарі особистості ті стратегії дій, які допомагають їй адаптуватись до складної ситуації найбільш гнучким і соціально прийнятним способом. Захисні механізми, підтримуючи нормальний статус особистості, захищають психіку, запобігаючи дезорганізації і розладу поведінки. Репертуар захисних психологічних механізмів є індивідуальним та характеризує рівень адаптованості особистості.

Здійснений теоретичний аналіз став основою для емпіричного дослідження особливостей реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими старшими підлітками, забезпечив вибір комплексу психодіагностичного інструментарію для реалізації поставленої в дисертаційному дослідженні мети.

У другому розділі «Емпіричне дослідження особливостей реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими старшими підлітками» викладено методичне обґрунтування та описано організацію констатувального експерименту, висвітлено результати

дослідження особливостей реалізації механізмів психологічного захисту старшими підлітками з різними рівнями вираженості інтелектуальної обдарованості.

На *першому етапі* констатувального експерименту здійснено дослідження особливостей розвитку інтелекту, креативності та самооцінки старших підлітків. Методика «Шкільний тест розумового розвитку» представлена 6 субтестами: «освіченість суспільна», «освіченість науково-культурна», «аналогія», «класифікація», «узагальнення», «числовий ряд», вона застосована для виміру рівня інтелектуальної обдарованості. 35% підлітків були віднесені до високого рівня розумового розвитку, отримавши від 138 до 125 балів. Ці досліджувані вільно володіли і використовували в усній та письмовій мові науково-культурні, суспільно-політичні поняття, мали здатність знаходити аналогії, класифікувати отриману інформацію. 65% були віднесені до середнього рівня розумового розвитку, отримавши від 119 до 84 балів. Високі та середні бали отримані ними за субтестом «освіченість суспільна». Нижчі бали – в субтестах «числовий ряд», «аналогія», «класифікація».

За «Опитувальником творчих характеристик особистості Вільямса», який був використаний нами для визначення самооцінки якостей досліджуваних, що пов'язані з креативністю, 35% підлітків, які отримали найкращі результати за попереднім тестом, також мали високі показники – від 50 до 36 балів з 50 можливих. Ці підлітки вважали себе достатньо сильними, щоб подолати труднощі, використати при цьому уяву. Допитливість вони більшою мірою виявляли стосовно тих галузей, якими захоплюються у шкільному та позашкільному житті (наука, спорт, танці), вони вважали себе здатними піти на ризик, якщо він буде виправданим. 65% досліджуваних з середнім рівнем розумового розвитку мали результат у межах 35–15 балів. Їм було складно визначитись до якого варіанту віднести певні твердження, через що на багато питань відповідали: «Не можу вирішити, не знаю», вони рідко вважали себе здатними на ризик і вирішення складних завдань. Водночас більшість з них позиціонувала себе як допитливі учні, що мають розвинену уяву, можуть вирішувати складні завдання.

Для вивчення креативності досліджуваних було застосовано тест Е. Торренса. Підлітки з високим рівнем розумового розвитку отримали від 70,8 до 60,4 балів з 72 можливих. Це творчі особистості, що володіють креативним мисленням, вміють виділяти головне, здатні зрозуміти та знайти суть проблеми, розробити варіанти її вирішення. Кореляційний аналіз самооцінки з реальними показниками креативності засвідчив тісний зв'язок показника «розпрацьованість» з показниками «допитливість» та «уява». Тобто, самооцінка власної креативності підкріплена реальними діями і вміннями досліджуваних. Підлітки з середнім рівнем розумового розвитку виконали тест з гіршими показниками креативності, отримавши від 58,8 до 15 балів. Вони не змогли проявити креативність та досить однотипно виконували завдання, їм складно було виділити головне, ґрунтовно розробити рішення проблеми, тому діяли ригідно та стандартно. Їм важко тривалий час залишатися відкритим новизні й різноманітності ідей, тому при виконанні завдань використовували відомі образи з мультфільмів, персонажів з різних ТВ-шоу тощо.

Аналіз результатів емпіричного дослідження та думки вчителів і класних керівників щодо кожного досліджуваного дозволили виділити три рівні інтелектуальної обдарованості старших підлітків – виражений, прихований та мало виражений.

У підлітків з *вираженим рівнем інтелектуальної обдарованості* коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 138 до 125 балів, показники креативності – вище середніх значень. Ці досліджувані були переможцями і призерами олімпіад різного рівня, творчих конкурсів, отримують високі бали успішності в школі. Вони мають високий рівень загальної обізнаності, розвинуті інтелектуальні здібності, спостережливі, володіють дослідницькою поведінкою, мають інтерес до пошуку нового; вміють мислити гнучко, швидко, оригінально, виділяти важливе та узагальнювати інформацію; у них підвищений рівень сенситивності й особистісної тривожності в ситуаціях невизначеності; вони уникають стереотипних форм поведінки, нетрадиційно розв'язують задачі, виявляють стійкий дієвий інтерес до окремих наукових проблем, у тому числі оригінальних; вони активні у постановці питань на уроках, позакласних заходах, ініціюють спілкування з вчителями після уроків з метою отримання додаткових знань, дехто з них виконує дослідницьку роботу в Малій академії наук України.

У підлітків з *прихованою інтелектуальною обдарованістю* коефіцієнт інтелекту також варіював у межах від 138 до 125 балів, показники креативності вище середніх значень, але, на відміну від попередньої групи, вони не мали яскравих досягнень в інтелектуальній діяльності, отримували середні бали успішності в школі; рідко проявляли самостійні практичні дії, спрямовані на отримання знань про незвичні явища, не ініціювали спілкування з вчителями щодо обговорення наукових проблем; рідко брали участь у наукових гуртках, інтерактивних конкурсах, але коли вони залучалися до дискусії на уроках, то могли висувати цікаві рішення, оскільки володіють високим рівнем інтелектуального розвитку та потенціалом креативності, стійким інтересом до отримання практичних знань. Їм властива здатність до аналізу явищ, фактів та узагальнення отриманої інформації, вони можуть мислити гнучко, оригінально, швидко, водночас виявляють тривожність щодо своєї спроможності до успішної участі в науковому дослідженні проблеми, до власної обдарованості, наявності достатнього рівня розвитку інтелекту для вирішення поставлених задач.

У підлітків з *мало вираженою інтелектуальною обдарованістю* коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 119 до 84 балів, показники креативності та успішності від нижче середнього до середнього, в них не спостерігалось значних академічних успіхів і досягнень в інтелектуальній діяльності. Пізнавальна мотивація спричинена переважно зовнішніми факторами (потреба в добрій оцінці для отримання заохочення від батьків тощо), в поведінковій ієрархії цінностей майже відсутні наукові ідеї. Когнітивні якості розвинені на середньому рівні, особливий інтерес у деяких досліджуваних (30%) викликали позашкільні захоплення спортом, музикою та художньою самодіяльністю. Рідко траплялися прояви дослідницького ентузіазму під час навчального процесу, вони переважно вирішували завдання одним ригідним способом.

На *другому етапі* емпіричного дослідження вивчались індивідуально-психологічні особливості реалізації МПЗ (заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проекція, заміщення, інтелектуалізація, реактивні утворення) підлітками з різними рівнями вираженості інтелектуальної обдарованості за тестом «Діагностика типологій психологічного захисту». Аналіз репертуару МПЗ, який реалізують підлітки, засвідчив, що він є дещо різним в залежності від рівня вираженості їхньої інтелектуальної обдарованості. Так, 8–5 захистів використовують 74% підлітків з вираженою, 86% – з прихованою, 95% – з мало вираженою інтелектуальною обдарованістю. Від 4 до 2 захистів реалізують 26% – з вираженою, 14% – з прихованою, 5% – з мало вираженою інтелектуальною обдарованістю (рис.1).

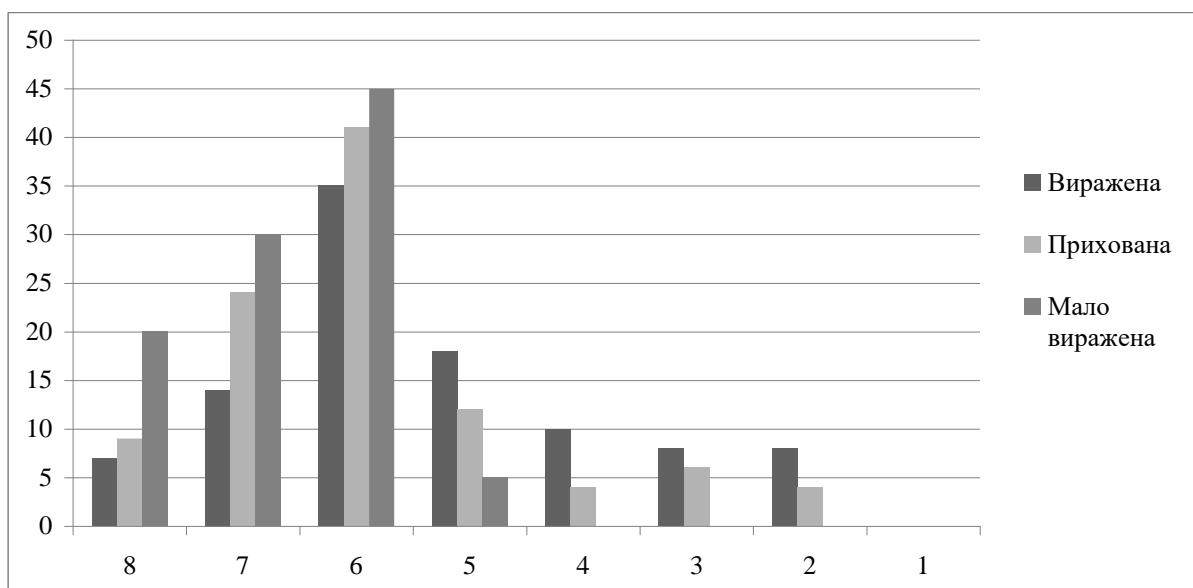

Рис. 1. Розподіл підлітків з різними рівнями вираженості інтелектуальної обдарованості за частотою використання ними МПЗ у %

(Дані від 1 до 8 – кількість механізмів психологічного захисту; від 0 до 50 – %)
Джерело: розроблено автором

Характерною особливістю репертуару МПЗ підлітків з *вираженим рівнем інтелектуальної обдарованості* є те, що при реалізації 8–5 захистів у них починає діяти механізм заміщення або інтелектуалізації та витіснення травмуючої інформації, потім заперечення (або регресія) й компенсація. У досліджуваних, які переважно використовують 4–2 МПЗ спочатку реалізовується інтелектуалізація або компенсація, які приєднують витіснення чи заміщення, іноді заперечення чи реактивні утворення. Чим вужчим, зрілим та конструктивним (компенсація, інтелектуалізація, заміщення) є репертуар захистів, тим краще підлітки з вираженою обдарованістю долають труднощі, кризові ситуації, що сприяє їх інтелектуальному розвитку та реалізації здібностей в діяльності. У конфліктах з друзями ці досліджувані можуть реалізовувати деструктивні МПЗ (регресія, заперечення, проекція), що, на нашу думку, пов'язано з недостатнім розвитком навичок соціалізації, які в підлітковому віці активно формуються.

У підлітків з *прихованим рівнем інтелектуальної обдарованості*, які реалізують 8–5 МПЗ, схема захистів досить змішана, вони зазвичай починають діяти з деструктивних захистів (заперечення, реактивні утворення) і ними ж закінчують (регресія, проекції), іноді можуть переключатись на конструктивні МПЗ (заміщення, інтелектуалізація), що дає їм змогу іноді проявити власні інтелектуальні можливості. Репертуар підлітків з 4–2 МПЗ є мінливим. Так, у спілкуванні з друзями вони переважно використовують конструктивні захисти (компенсація, заміщення, інтелектуалізація), а в стресових ситуаціях – деструктивні (заперечення, регресія, проекція, реактивні утворення).

Підлітки з *мало вираженим рівнем обдарованості* переважно реалізують 8–6 механізмів, які характеризуються деструктивністю та незрілістю (заперечення, регресія, проекція, реактивні утворення). Значно менша кількість підлітків даної групи використовує 5 МПЗ, серед них переважають конструктивні варіанти (компенсація, заміщення), але це стосується тих підлітків, які мають серйозні захоплення (спорт, танці, художнє мистецтво), вони реалізують дані механізми саме в цих сферах. Вузкий репертуар МПЗ не властивий підліткам з цим рівнем обдарованості. Ми можемо пояснити це тим, що у них менш зрілий інтелектуальний розвиток, який відповідає за захисти, пов'язані з переробкою та переоцінкою інформації (інтелектуалізація, компенсація).

Кореляційний аналіз при $p \leq 0,01$ засвідчив, що найбільший прямий зв'язок існує між всіма рівнями розумового розвитку і механізмами заміщення ($r=0,791$), витіснення ($r=0,570$) та інтелектуалізації ($r=0,426$). Тісний зворотній зв'язок простежується між рівнем розумового розвитку та проекцією ($r=-0,560$), регресією ($r=-0,441$) і реактивними утвореннями ($r=-0,423$). Між усіма показниками розумового розвитку та МПЗ існує середній зв'язок.

Виходячи з отриманих даних, *конструктивними механізмами* у інтелектуально обдарованих підлітків виступають: витіснення, компенсація, заміщення, інтелектуалізація, а *деструктивними* – заперечення, регресія, проекція, реактивні утворення. Високий рівень вираженості інтелектуальної обдарованості узгоджується з найбільш складними, конструктивними і зрілими видами захистів, пов'язаними з переробкою та переоцінкою інформації (інтелектуалізація, компенсація та ін.). Мало виражена обдарованість корелює з більш примітивними механізмами (заперечення, регресія, проекція), що характеризують її як емоційно, соціально та інтелектуально менш зрілу.

Грунтуючись на уявленнях про єдність МПЗ і копінг-стратегій у структурі контролюючої поведінки, проаналізовано залежність репертуару психологічних захистів особистості та копінг-стратегій за методикою «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку». Отримані результати свідчать, що підлітки з вираженою і прихованою обдарованістю частіше використовують когнітивні та емоційні копінг-стратегії, тоді як з мало вираженою – емоційні та поведінкові. Різні адаптивні варіанти поведінки використовуються переважно підлітками з вираженим рівнем інтелектуальної обдарованості. Адаптивні варіанти копінг-стратегій

домінують у досліджуваних як з вираженим (53%), так і прихованим рівнями (43%) інтелектуальної обдарованості.

Аналіз отриманих даних щодо гендерних відмінностей розумового розвитку засвідчив, що в досліджуваних з *вираженим рівнем обдарованості* нижчі результати мали 34% хлопців і 25% дівчат. Хлопцям складніше було виконувати завдання на абстрактні поняття, дівчата більше допускали помилки при встановленні типів логічних зв'язків. Щодо самооцінки творчих здібностей та тестування рівня креативності, то значних відмінностей в межах групи не було виявлено. Підлітки-хлопці з *прихованим рівнем обдарованості* краще справлялися із завданнями, що стосувалися галузей, якими вони цікавляться. Дівчата, навпаки, допускали незначні помилки в різних субтестах. Вони були схильні обирати більш емоційні копінги, тоді як хлопці – поведінкові. Хлопцям та дівчатам з *мало вираженим рівнем обдарованості* було складно виконати математичні завдання і ті, що пов'язані з абстрактними поняттями й встановленням причинно-наслідкових, функціональних зв'язків між явищами. Досліджувані цієї групи досить адекватно оцінювали свої можливості, знали про свої слабкі сторони.

У підлітків з *вираженою інтелектуальною обдарованістю* МПЗ заміщення, витіснення і компенсацію реалізовували 83% дівчат і 87% хлопців. Механізм інтелектуалізації використовували 38% дівчат та 56% хлопців. Найменш використовували механізм проєкції – 5% дівчат та 7% хлопців. 78% дівчат та хлопців реалізовували МПЗ заперечення і регресія. Підлітки з *прихованою обдарованістю* інтенсивно використовували механізм заміщення 93% хлопців і 95% дівчат. У 85% досліджуваних-дівчат та 82% хлопців чітко простежувалось використання механізму витіснення, а 80% всіх досліджуваних демонстрували дитячі патерни поведінки, зворотні наявним переживанням. Підлітки з *мало вираженою інтелектуальною обдарованістю* найбільш часто використовували механізм заміщення – 100%. Механізми заперечення, регресія, компенсація реалізовували 93% дівчат та 95% хлопців цієї групи. Водночас 39% дівчат і 46% хлопців вдавалися до захисту за типом проєкції та інтелектуалізації.

Отримані в констатувальному експерименті дані засвідчили необхідність розробки програми оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих старших підлітків з прихованим рівнем обдарованості.

У третьому розділі «Шляхи оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих старших підлітків» теоретично обґрунтовано програму формульовального експерименту, спрямовану на оптимізацію конструктивних механізмів психологічного захисту, розкрито особливості корекційної роботи, подано її зміст та результати. При плануванні та розробці програми формульовального експерименту ми виходили з того, що позитивні зрушення в особистісній сфері підлітків з прихованою обдарованістю детермінують оптимізацію конструктивних механізмів психологічного захисту.

Формульовальний експеримент здійснювався з учнями 8–9 класів, в якому брали участь 44 підлітки експериментальної і 26 контрольної групи. Програма оптимізації конструктивних МПЗ інтелектуально обдарованих старших підлітків включала 20 занять, які проводилися експериментатором

на годині психолога раз на тиждень. В експерименті використовувалась низка методів (вправа, тренінг-вправа, гра (КВК), бесіда). Заняття були об'єднані у *чотири блоки*, кожен з яких присвячений окремому напрямку: вправи, зорієнтовані на розвиток творчої інтелектуальної обдарованості; вправи на актуалізацію емоційно-вольової сфери, мотивації та рівня домагань; вправи на оптимізацію конструктивних механізмів психологічного захисту; вправи на релаксацію та рефлексію особистого самопочуття.

З метою визначення ефективності формувальних впливів, здійснено порівняльний аналіз одержаних результатів щодо особливостей реалізації МПЗ інтелектуально обдарованими старшими підлітками експериментальної і контрольної групи до та після проведення експерименту. Встановлено, що найбільш помітні зміни відбулись у реалізації деструктивних МПЗ (проекція та реактивне утворення), їх використання знизилось на 23% та 22% відповідно у досліджуваних експериментальної групи. Найменше змінилась кількість підлітків (на 7%), які використовують механізми регресія та заміщення (табл. 1).

Таблиця 1

Реалізація МПЗ досліджуваних експериментальної та контрольної груп до і після формувального експерименту (у %)

Механізми психологічного захисту	ЕГ(n=44)			КГ(n=26)		
	До експерименту	Після експерименту	Різниця	До експерименту	Після експерименту	Різниця
Заперечення	90	81	9	78	76	2
Витіснення	87	79	8	86	85	1
Регресія	80	73	7	78	72	6
Компенсація	90	79	11	86	86	0
Проекція	44	21	23	5	5	0
Заміщення	96	89	7	100	99	1
Інтелектуалізація	49	41	8	38	38	0
Реактивне утворення	80	58	22	47	47	0

Джерело: розроблено автором

Кількісні показники ефективності програми формувального експерименту показали, що серед досліджуваних зменшилось число тих, які часто використовували деструктивні МПЗ, тоді як серед досліджуваних контрольної групи не виявлено змін у кількісному значенні. Спостереження за досліджуваними експериментальної групи засвідчили якісні зміни у проявах конструктивних МПЗ, що сприяло позитивним зрушенням у самореалізації інтелектуальної діяльності. В досліджуваних експериментальної групи після формувального експерименту було виявлено підвищення їх рівня творчості, наполегливості та самоконтролю. Вони почали більш активно, висловлювати власні думки, креативно на практиці їх реалізовувати, в стресових ситуаціях працювати продуктивніше для вирішення поставлених завдань. Це сприяло формуванню конструктивних копінг-стратегій, що передували оптимізації МПЗ. Отримані дані підтвердили ефективність розробленої та апробованої програми оптимізації конструктивних МПЗ інтелектуально обдарованих старших підлітків, її позитивного впливу на їх особистісний розвиток.

На основі проведеного дослідження розроблено модель реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками (рис. 2).

Рис. 2. Модель реалізації МПЗ інтелектуально обдарованими підлітками

Джерело: розроблено автором

Здійснене нами емпіричне дослідження підтверджує, що на вибір механізмів психологічного захисту впливає рівень вираженості інтелектуальної обдарованості підлітків; формування особистісних якостей (емоційно-вольових, самооцінки, мотивації, рівня домагань) засобами активних методів навчання сприяє оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту підлітків.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено результати теоретичного узагальнення та експериментального дослідження проблеми реалізації механізмів психологічного захисту старшими підлітками з різними рівнями вираженості інтелектуальної обдарованості; представлена психологічна характеристика визначених рівнів, розкриті особливості реалізації старшими підлітками механізмів психологічного захисту, розроблено й апробовано програму оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків.

1. *Інтелектуальна обдарованість* – це стан індивідуальних психологічних ресурсів (передусім розумових), який забезпечує можливість

творчої інтелектуальної діяльності, що пов'язана зі створенням нових ідей, використанням нестандартних підходів до розроблення проблем, чутливістю до ключових, найперспективніших способів пошуку рішень у певній предметній галузі, відкритістю будь-яким інноваціям тощо. Інтелектуальна обдарованість тісно пов'язана із самооцінкою, самосприйняттям, мотивацією, вольовими якостями та рівнем домагань особистості. Поняття «інтелектуальна обдарованість» багатозначне, що зумовлено наявністю різних критеріїв та її показників на основі яких людину ідентифікують як інтелектуально обдаровану. Сучасні вітчизняні дослідники проблеми обдарованості особистості виходять з теоретичних положень, що розглядають здібності як стійкі властивості людини, які виявляються в різних видах діяльності та являють собою необхідну умову її успіху, високий рівень розвитку здібностей і є обдарованістю.

2. У сучасній психології *механізми психологічного захисту* розглядаються як система адаптивних реакцій особистості, спрямованих на захисну зміну значущості дезадаптивних компонентів – когнітивного, емоційного, поведінкового з метою послаблення психотравмуючих впливів. МПЗ розвиваються в онтогенезі як засоби адаптації і розв'язання особистістю психологічних конфліктів. Найбільш значущим критерієм ефективності їх дії є ліквідація тривоги. Основна функція психологічного захисту описується як низка специфічних прийомів, які використовує особистість для зниження рівня неприємних переживань. МПЗ проявляються не тільки в разі виникнення надзвичайних обставин, але й у повсякденні, адже психологічний захист – це постійно працюючий ресурс людської свідомості. Основне в дії МПЗ – перебудова системи установок, що спрямована на зниження емоційного напруження та стабілізацію емоційної рівноваги особистості. Виділяють конструктивні (компенсація (сублімація), заміщення, інтелектуалізація, витіснення) і деструктивні (проекція, регресія, заперечення, реактивні утворення та ін.) механізми захисту. Перші пов'язуються з усвідомленим прийняттям і регуляцією, другі – з неусвідомленістю їх суб'єктом. У сучасній психології захист розглядається як поняття близьке до копінг-поведінки.

3. Емпіричним дослідженням встановлені рівні інтелектуальної обдарованості підлітків, виділені групи з *вираженою, прихованою і мало вираженою* обдарованістю. Підлітки з *вираженим* рівнем обдарованості отримали високі результати за тестами розумового розвитку та креативності. Вони є активними учасниками різних конкурсів, гуртків, мають високі бали успішності в школі, для них характерною є дослідницька поведінка, інтерес до пошуку нового, кризові, стресові ситуації мотивують їх до діяльності. Підлітки з *прихованим* рівнем інтелектуальної обдарованості також мають високі показники розумового розвитку, креативності і високі та середні бали успішності в школі. Проте, за характеристиками педагогів, вони рідко ініціюють самостійні практичні дії, спрямовані на отримання нових знань про незвичні явища, рідко беруть участь у наукових гуртках, інтерактивних конкурсах, тривожні щодо власної обдарованості, ситуації нового практично не мотивують цих підлітків до їх вирішення. Підлітки з *мало вираженим* рівнем інтелектуальної обдарованості за результатами дослідження мають середні показники розумового розвитку, креативності та успішності від

нижче середнього до середнього рівня, в них не спостерігається значних академічних успіхів і досягнень в інтелектуальній діяльності. У їхній ієрархії цінностей майже відсутні наукові ідеї, когнітивні якості розвинені на середньому рівні, особливу цікавість у деяких з них викликають позашкільні захоплення спортом, музикою та художня самодіяльність.

Встановлені відмінності у репертуарі використання механізмів психологічного захисту у виділених групах досліджуваних. Підлітки з вираженим рівнем інтелектуальної обдарованості характеризуються вузьким репертуаром МПЗ, частішим використанням конструктивних захистів (витіснення, компенсація, заміщення, інтелектуалізація) та адаптивних копінг-стратегій, ніж їх ровесники з прихованим рівнем обдарованості. Останні інтенсивно використовують механізми заперечення та заміщення. Вони схильні переносити реакції гніву з соціально заборонених і недоступних об'єктів на доступні, демонструють поведінку, що характеризується тимчасовим відходом від тривожної ситуації та зануренням в іншу справу. Найбільш часто різні МПЗ – конструктивні і деструктивні реалізують підлітки з мало вираженим рівнем інтелектуальної обдарованості, найчастіше – механізми заміщення та регресії. Досліджувані з вираженим і прихованим рівнями обдарованості удвічі рідше використовують широкий репертуар психологічних захистів, на відміну від підлітків з мало вираженим рівнем обдарованості. У вибірці з вираженою і прихованою інтелектуальною обдарованістю домінує вузький репертуар психологічних захистів. Для підлітків з мало вираженою інтелектуальною обдарованістю характерним є широкий репертуар психологічного захисту, вони використовують як деструктивні, так і конструктивні механізми захисту, проте у них домінуючими є деструктивні механізми.

4. Гендерні особливості реалізації підлітками МПЗ проявляються у тому, що хлопці й дівчата з *рівнем вираженої обдарованості* характеризуються несхожістю репертуару захистів. Дівчата переважно реалізують компенсацію, витіснення та реактивні утворення, а хлопці – інтелектуалізацію, заперечення, регресію. За показниками розумового розвитку дівчата показують вищі результати, ніж хлопці. Водночас, вони частіше допускають помилки у встановленні типів логічних зв'язків, тоді як хлопцям складніше виконати завдання, пов'язані з абстрактними поняттями. Підліткам з *прихованим рівнем обдарованості* властива змішана схема дії захистів у індивідуальному профілі, тому гендерна різниця в реалізації механізмів захисту не є суттєвою. Яскраво простежується використання хлопцями цього рівня механізмів заперечення і компенсації, а дівчатами – реактивні утворення та заміщення. Хлопці краще справляються із завданнями, пов'язаними з галузями знань, якими вони цікавляться, водночас завдання, що є дотичними до малоцікавих для них знань, виконуються менш результативно. Дівчата, навпаки, допускають незначні помилки в різних субтестах на визначення рівня розумового розвитку. У досліджуваних з *мало вираженим рівнем обдарованості* у дівчат переважно діють механізми реактивні утворення, проекція, компенсація, іноді регресія, у хлопців – заперечення, регресія, витіснення. Хлопцям та дівчатам складними були завдання, що пов'язані з математичними діями, абстрактними поняттями та виявленням причино-наслідкових, функціональних зв'язків. Водночас вони

досить адекватно оцінюють свої можливості, знають про свої слабкі сторони, над якими варто працювати.

5. Теоретичним підґрунтям програми оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків слугували положення особистісно-орієнтованого, діяльнісного та комплексного підходів. Програма містила комплекс вправ, спрямованих на розвиток творчої інтелектуальної обдарованості, емоційно-вольової сфери, самооцінки, мотивації, рівня домагань, формування яких засобами активних методів навчання опосередковано сприяло оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту. Заняття програми включали використання методів розвивального навчання, тренінгових технологій, когнітивно-поведінкової психології, арт-терапії, психодрами, сугестії, тілесної релаксації, а також передбачали самостійну роботу (виконання домашніх завдань), враховуючи проблеми особистісного розвитку інтелектуально обдарованих підлітків.

За результатами впровадження програми були зафіксовані позитивні зрушення у вмінні підлітків долати труднощі, креативно вирішувати поставлені завдання, реалізовувати адаптивні копінгі та конструктивні МПЗ. Вона сприяла формуванню мотивації досліджуваних до навчання, реалізації їх ідей в діяльності, успішній соціалізації та позитивному ставленні до себе. Помітним було скорочення використання підлітками експериментальної групи деструктивних та оптимізації конструктивних МПЗ.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми інтелектуальної обдарованості і механізмів психологічного захисту підлітка. Перспективою подальших досліджень, на нашу думку, є вивчення реалізації МПЗ на різних вікових етапах онтогенезу, їх зв'язку з особистісними утвореннями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Процик Л. С. Обдарованість особистості: історичний аспект розуміння проблеми / Л. С. Процик // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 44 (68). – С. 56 – 62.

2. Процик Л. С. Особливості психологічної діагностики обдарованих підлітків / Л. С. Процик // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : збірник наукових праць / В. В. Камишин (головний редактор) та інші. – Випуск 15. К. : Інститут обдарованої дитини, 2015. – С. 104 – 110.

3. Процик Л. С. Діагностика та розвиток інтелектуального потенціалу обдарованих підлітків (матеріали корекційно-розвивальної програми «Розвиток конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків») / Л. С. Процик // Щомісячний науково-методичний журнал «Освіта та розвиток наукової особистості» № 3 (46) / 03.2016. – С. 40 – 46.

4. Процик Л. С. Розвиток інтелектуальної обдарованості та формування конструктивних механізмів психологічного захисту підлітків

(матеріали корекційно-розвивальної програми «Розвиток конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків») / Л. С. Процик // Щомісячний науково-методичний журнал «Освіта та розвиток наукової особистості» № 4 (47) / 04.2016. – С. 29 – 33.

5. Процик Л. С. Розвиток конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих підлітків / Л. С. Процик // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, том VI Психологія обдарованості. – Випуск 12 – Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім І. Франка, 2016. – С. 300 – 307.

6. Процик Л. С. Використання механізмів психологічного захисту обдарованими підлітками / Л. С. Процик // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – № 3 (48). – С. 153 – 160.

7. Процик Л. С. Використання механізмів психологічного захисту старшими підлітками: гендерний аспект / Л. С. Процик // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, том VI Психологія обдарованості. – Випуск 13 – Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім І. Франка, 2017. – С. 268 – 275.

2. *Стаття у зарубіжному періодичному фаховому виданні:*

1. Процик Л. С. Особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками / Л. С. Процик // Science and education a New Dimension – Pedagogy and Psychology IV (38) 77. – 2016. – С. 92 – 95.

3. *Статті, опубліковані у спеціалізованих наукових журналах, збірках матеріалів наукових конференцій:*

15 статей, опубліковано у збірниках міжнародних, всеукраїнських, вузівських науково-практичних конференцій, конгресу, симпозіуму, круглого столу та Всеукраїнській газеті для психологів, учителів, соціальних педагогів.

АНОТАЦІЇ

Процик Л.С. Особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ. – 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню особливостей реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками. У роботі висвітлено теоретичні та методологічні засади вивчення проблеми інтелектуальної обдарованості й творчості підлітків, здійснено аналіз досліджень механізмів психологічного захисту підлітків представниками різних психологічних шкіл, виділено прояви інтелектуальної обдарованості та роль механізмів психологічного захисту в розвитку особистості старшого підлітка.

Встановлено три рівні інтелектуальної обдарованості: виражена, прихована, мало виражена. Доведено, що реалізація механізмів психологічного захисту підлітками залежить від рівня розвитку їх інтелектуальної

обдарованості, вольових якостей, саморегуляції, самосприймання та впливає на вибір копінг-стратегій. Теоретично обґрунтовано, розроблено та апробовано програму оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованих старших підлітків. Використання комплексу вправ, спрямованих на розвиток творчої інтелектуальної обдарованості, емоційно-вольової сфери, самооцінки, мотивації, рівня домагань опосередковано сприяло оптимізації конструктивних механізмів психологічного захисту.

Ключові слова: здібності, обдарованість, інтелект, підлітки, механізми психологічного захисту, рівні інтелектуальної обдарованості – виражений, прихований, мало виражений.

Процьк Л.С. Особенности реализации механизмов психологической защиты интеллектуально одаренными детьми. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев. –2018.

Диссертационное исследование посвящено изучению особенностей реализации механизмов психологической защиты интеллектуально одаренными подростками. В работе освещены теоретические и методологические основы изучения проблемы интеллектуальной одаренности подростков, осуществлен анализ исследований их механизмов психологической защиты представителями различных психологических школ, выделено проявления интеллектуальной одаренности и роли механизмов защиты в развитии личности подростка.

На основе теоретического анализа установлено, что интеллектуальная одаренность – это уровень развития индивидуальных психологических ресурсов, который обеспечивает возможность творческой интеллектуальной деятельности. Психологические защитные механизмы – это деятельность «Я», которая появляется, когда «Я» подвержено чрезмерной активности побуждений или соответствующих им аффектов, представляющих для него опасность. Они проявляются не только в случае возникновения чрезвычайных обстоятельств, но и в повседневной жизни.

Эмпирическим исследованием были выделены группы подростков с различными уровнями интеллектуальной одаренности: с выраженной, скрытой и с мало выраженной одаренностью. Установлены различия в репертуаре использования механизмов психологической защиты в выделенных нами группах испытуемых. Выяснено, что старшие подростки с выраженным уровнем интеллектуальной одаренности чаще используют конструктивные МПЗ (вытеснение, компенсация, замещение, интеллектуализацию) и адаптивные копинг-стратегии, чем подростки со скрытой одаренностью, которые интенсивно реализовывают механизмы отрицания и замещения. Наиболее часто различные механизмы психологической защиты реализуют подростки с мало выраженной одаренностью.

Применение программы оптимизации конструктивных механизмов психологической защиты для подростков со скрытой одаренностью оказалось

эффективным, о чем свидетельствуют улучшения показателей коммуникативной, мотивационной, эмоционально-волевой сфер. Исследуемые проявили умение управлять собственными эмоциями в стрессовых ситуациях, научились преодолевать препятствия в самореализации, анализировать их и находить пути для преодоления трудностей, развили свои интеллектуальные способности, усвоили адаптативные копинг-стратегии, сократили репертуар деструктивных и расширили конструктивный репертуар механизмов психологической защиты.

Ключевые слова: способности, одаренность, интеллект, подростки, механизмы психологической защиты, уровни интеллектуальной одаренности – выраженный, скрытый, мало выраженный.

Protsyk L.S. Special features of intervention mechanism realization of psychological protection by intellectual teenagers. – On handwriting rights.

The Dissertation for receiving a scientific degree of Candidate of psychological science (philosophy doctor) in speciality 19.00.07 «Pedagogical and age psychology». (053-Psychology) – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv. – 2018.

Dissertation research is about realization features of mechanisms of psychological protection by intellectual students. It is said about theoretical and methodological principles to study the problem of teenager's intellectuality and creativity. Also there are the analyses of teenager's psychological protective mechanisms by researchers of different psychological school. It is shown some intellectual manifestations and the role of elder teenager's psychological protective mechanisms in their personal developing.

Installed three levels of intellectual giftedness: expressed, hidden, little expressed. It is proved that realization of teenager's psychological protective mechanisms depends on the level of development of their intellectual giftedness, volitional qualities, self-regulation, self-perception and influences on the choice of coping strategies. The program of constructive psychological protecting developing of intellectual elder teenagers mechanisms is motivated, created and aprobated. The use of a set of exercises aimed at developing creative intellectual giftedness, emotional and volitional sphere, self-esteem, motivation, and level of claims indirectly contributed to the optimization of constructive mechanisms of psychological protection.

Key words: skills, talent (genius), intelligence, teenagers, mechanisms of psychological protection, levels of intellectual giftedness – expressed, hidden, less pronounced.